

הקדמת העורך

עול כבד נפל עלי עם פטירתו של אבי מורי ז"ל, לפני עשרים ושתיים שנה. מאמרים רבים שלו שנתפרסמו בביטאונים לשון ומקרא, נותרו על שולחנו יחד עם תיקונים רבים שלו, ונוספו עליהם "דברים רבים כהמה" (על-פי ירמיה ל"ו לב). עבודותיו האחרות ותכניות ספריו נשארו בערמות של פתקים מסודרים יחד, ובמעטפות שכל אחת הכילה נושא אחד בראשי פרקים, עם טיוטות ורשימות של דוגמות ומקבילות. על כל פתק בודד נרשם שם המאמר שאליו הוא שייך! – גם טיוטת תכנית של ספר זה, ואחדים ממאמריו, עלו מתוך ירושה זו.

עמל מפרך של שנים נדרש לי כדי להוציא בצורה מתוקנת מעט מן האוצר הזה, וגם זה עלה בידי רק בזכות שיחות ארוכות בעל פה שזכיתי לנהל עם אבי מורי ז"ל, בפרט בשנותיו האחרונות, כשגבר העניין האישי שלי במקרא ובלשון ובתולדות ישראל. כל הקורא ולומד בספר זה יעמיד לנגד עיניו את השער האחרון (כי רבת הפנים) על 30 פרקי – אז יבין, שכמה מן הפרקים העקרוניים בשערים הראשונים של הספר אינם אלא תמציות וראשי פרקים של חיבור מתוכן. בין השאר מצאתי תכנית לחיבור שלם על **ספר בראשית ומגמותיו**. גם הפרק על ה"א הרמיזה תוכן כחיבור מקיף, וכך גם ו"ו הביאור והמפנה.

הפרק הפותח, **ארץ המוריה – הקריאה בשם ה'**, הושלם על ידי מתוך ערימה של פתקים, שלא הגיעו אפילו לכלל טיוטה, מתוך שיחות שבעל פה, ואיסוף קטעים של אבא ממקומות אחרים. חשיבותו בכך שהוא משקף חלק (קטן) מתוכניתו של אבא לחיבור שלם על ספר בראשית ומגמותיו. כדי לצקת את ראשי הפרקים למאמר כולל, הכנסתי בו פרקים אחדים משלי **באותו הכיוון ובדרך דומה**, אך הם נדפסו באות שונה – הדבר בולט במיוחד בפרק הזה. עוד 6 מאמרים הוצאתי ובניתי מטיוטות הארכיון השופע: **פשט ודרש'** שהצבתי במקום הקדמת המחבר, ה"א הרמיזה, **תנאי כפול מקוצר, דגש תמוה לא-קל'** (פרק ב' של **שירת הים** – משקל ומבנה, ודגשים מסמנים), **מדבר בעדו'** (שמהווה השלמה ופירוט להסגר במקרא), **"עז כייבא שילה"** – וכן השלמה ופירוט דוגמות רבות לו"ו הביאור ותוספת משמעותית ל"עז-עקרה".

בסוף הספר, אחרי פרקי הזיכרונות ופרשת חייו לסעיפיה, העמדתי כמה דברי הגות שכתב – פרק קצר על **ערכים'** מול **אמונה**, ופרק קצר על **הרגשת הקדושה'**, שמאירים יחדיו את תפיסת עולמו הדתית. הוספתי מכתב שכתב לתלמידות נגד קבלת מתנה אישית על-ידי מחנך, והוא כולל בבת אחת את **גישתו המוסרית ואת שליחותו החינוכית**. את **גישתו הפרשנית**, שבאה לידי ביטוי בסיכומי שיעוריו על **פשט ודרש'** העמדתי בפתח הספר, במקום הקדמת המחבר החסרה.

בשער הראשון של הספר העמדתי מאמרים רעיוניים, עקרוניים, בהבנת לשון המקרא בכלל, ובספר בראשית בפרט. **מגמות ספר בראשית והקריאה בשם ה'** הם עיקרו של השער הראשון. גם בשער השני כלולים מאמרים עקרוניים ובהם ניתוח מעמיק בפרקי שירה במקרא – **שירת הים, פרשת עמלק (ה' נסי)**, **שירת חנה ותהלים כ"ד**. **בשער השלישי** מופיעים מאמרים על תופעות לשוניות מיוחדות, ועל פירושי ביטויים שאינם רגילים. בסופו, הולך ומופיע החידוש המיוחד של אבי מורי ז"ל בהבנה המקיפה והחודרת של תופעות הלשון השכיחות, שיש בהן גוונים רבים, ומשמעים שונים – ו"ו הביאור וקרובותיה; ה"א הידיעה וה"א הרמיזה לסוגיה; וכ' רבת הפנים

(בשער הרביעי), אשר מעידות על הגיוון ועל העושר של לשון המקרא. פרקים אלו מעידים גם על מקוריות, הבנה, ידע, תעוזה ושליטה של אבא בנבכי הלשון והמקרא.

כדי להקל, ואולי לאפשר גם ללומדי תורה רגילים לפצח את ה"חידות" המורכבות ואת ההסברים המקיפים שבספר זה, ערכתי קטעים קשים ומשפטים מסובכים, פתחתי סוגריים ופירשתי רמזים, במאמץ כביר לכוון ולקלוע אל השערה לדעתו של אבא ז"ל, ומבלי לפגום בסגנונו הנפלא. כלל קבעתי לי בעבודת העריכה: בכל מקום שאני צריך לקרוא פעמיים ויותר כדי להבין – הקורא הרגיל, שאינו מחויב בדבר, מן הסתם יניח את הספר מידו. הלוא אנשי מקצוע מביני דבר בדרך כלל אין להם פנאי לקרוא, ואילו לומדי תורה ואנשי ספר חוששים מעיון בלשון, מפני הקושי. אוצרות רבים נשארים על המדפים ומעלים אבק. על כן השקעתי מאמץ מיוחד לאפשר קריאה שוטפת ומובנת לכל לומד מקרא, וירבו הלומדים. בדקתי עם כמה צעירים בני תורה אם יכולים לקרוא בשטף ולהבין, ואמרו לי שאפשר (גם בפרקי כ' רבת הפנים).

את סדר הפרקים קבעתי מתוך רצון לפתוח בנושאים הרעיוניים, להמשיך בפרשיות או במזמורים שלמים, אחר כך להביא פירושי מילים וביטויים, ולסיים בתופעות הלשוניות המיוחדות עם הסבריו המעמיקים והמקיפים של אבא – הדגשים לדיוק הקריאה, ו"ו הביאור ו"ו הניגוד, ה"א הרמיזה ליידוע חלקי, וה"א הידיעה ליידוע יתר. בשער האחרון, מובאת עבודתו המקיפה האחרונה של אבא ובה הסבר מקיף ומפורט לכל גלגוליה של 'כ'-'כף' (ול'-'לא'), כ' הדיוק והחזיון וכ' הדמיון, יחד עם 'אך', ו'אכן', עד 'כי' רבת הפנים. לכל פרק מפרקי כ' רבת הפנים הוספתי כותרות בפתחה, ורשימת פסוקים שנתבארו בפרק, עם ביאורים, לשם סיכום וחזרה. ראיתי, שסיכום זה הכרחי לקורא שאיננו איש מקצוע, לתלמידים צעירים, למורים ולמורות, ולשוחרי תורה ודעת. מי שאינו זקוק לכך, מוזמן לדלג אל הפרק הבא.

הרשימה הביבליוגרפית המדעית, ורשימת הקיצורים, נמצאת בסוף ההקדמה לכ' רבת הפנים (עמ' 238), במקום שא"מ ז"ל התקין אותה, אלא שהוא התקין בשיטה מקוצרת, ואני ערכתי אותה בשיטה המלאה, תוך בדיקה מדוקדקת. את פרטי העריכה של כ' רבת הפנים (=כ'-'כף' ודומיהן), הסברתי בהקדמה שם (עמ' 237-238).

בכל הספר כולו, דברי א"מ ז"ל מודפסים באות הדפוס הרגילה, המכובדת (פרנקריהלי), ואילו דברי והערותי מודפסות תמיד באות הבהירה (יד'די).

סמכתי בדרך כלל על ההפניות של א"מ ז"ל, אך השלמתי ככל יכולתי את ההפניות הביבליוגרפיות, שאבא הביא בקיצור. במקרים לא מעטים בדקתי בעצמי במילונים (בן-יהודה, גזניוס, קהר-באומגרטנר), ולעיתים מצאתי הערות חשובות נוספות, אשר הוספתי (באות שלי) להערות של א"מ ז"ל. במקרים בודדים תיקנתי שגיאה ברורה, והערתתי על כך. לעתים היתה חסרה הפניה, בפרט בהצעות "תיקון" לנוסח המקרא – מצאתי אותן בדרך כלל ב־Biblia Hebraica, או במילון של קהר-באומגרטנר, וציינתי זאת בהערה. בשלושה מקומות לא זיהיתי את מקור דבריו, ובמקרה אחד אף שאלתי חכמי לשון מובהקים, וכולם תמחו (להלן עמ' 262, הערה 37).

בכל מקום נתתי את דעתי להשלים פסוקים – לא לסמוך על זיכרונו של הקורא, ולא להטריחו לפתוח ספר ולעיין – רוב הקוראים אינם עושים זאת, בדרך כלל. כמו כן השתדלתי להציג פסוקים ופרשיות במבנה בהיר ומפְרָש, שמאיר את כוונתו העיקרית של אבא בפירושו. מבנים אחדים מצאתי בכתב ידו (כגון תהלים כ"ד – סימן שאלה; שירת חנה; מלחמת עמלק – ה' נסיל, ובהם גם סימון

המשקל. מבנים אחרים הוספתי אני על פי דרכו. אבא הקפיד מאד **לסמן את המקפים** על פי המסורה גם בלי הטעמים, מאחר שראה בהם הנחיות לקריאה שקולה בעלת משמעות (מקובל לחשוב כך רק על הטעמים עם המקפים ביחד). הקפדתי על סימון המקפים על-פי ההוצאה המדויקת של התנ"ך – שעברה את עבודתו היסודית ואת בדיקתו הבוחנת של הרב מ' ברויאר. השתדלתי להקפיד מאוד בהגהות ובתיקונים לכבודו של אבא ז"ל. אם בכל זאת נפלו שגיאות ייחשב הדבר כשגגה שיוצאת מלפני התלמיד-העורך, ועבודתו של אבי מורי ז"ל – קב ונקי.

העריכה האחרונה נעשתה יחד עם ד"ר יוסף עופר ממכללת הרצוג באלון שבות, שידי רב לו במקרא ובלשון, ובעריכה קפדנית, שבוודאי עשויה לפי טעמו של אבא ז"ל. הערות רבות נוספו על-פי הצעותיו, ואני מודה לו על כך, במיוחד. **שם ה'** כתבתי בקיצור הנוהג על-פי הלכת חז"ל, גם בפסוקים ובפרשיות שצוטטו בשלמות מן המקרא, ונמנעתי מעיוות השם המפורש על-ידי ד' או ק' במקום ה', מעשה שנראה בעיני קרוב לחילול. כך נמנעתי גם מהחלפת ה' בק' בשם א-להים, שממילא איננה מועילה לפי ההלכה, והצבתי **מקף** אחרי האות הראשונה של שמות הקדש. **בלי מקף**, השם מורה על שימוש של חול, או על משמע אלילי.

בשאלת הכתיב נאלצתי להשלים (בדרך כלל) עם כללי הכתיב המלא כפי שנקבעו על-ידי האקדמיה ללשון העברית. אף-על-פי-כן השתמשתי בניקוד עזר "למען ירוץ קורא בו" (חבקוק ב' ב), ובכתיב עברי ישן במקומות שבהם אפשר לטעות בהבנה, וכן במילים שבהן הכתיב המלא הנוכחי צורם באופן מיוחד, ומרחיק אותנו מאד מלשון המקרא. לא יכלתי לקבל שם א-להים בתוספת ו"ו, ולא יכולתי לעכל 'היתה' בשני יו"דין, שנראית לי כמו 'הייתה'. שמרתי על צורתן המקורית של מילים כמו 'מאד', 'ל', 'כהן', 'קדש', 'והאמנם', ובפרט על 'פעלי' (במובן הדקדוקי), שיש לו בעברית רק שלוש אותיות ולא ארבע. אבא על פי דרכו אולי היה מוסיף עוד. אם נגזר עלינו כתיב מלא מוטב שלא יהיה שיטתי לגמרי – כך סבר. אבא התנגד בתוקף לעצם הפרצה של שתי שיטות כתיב, ובוודאי שהתנגד להכלאת שיטה אחת בחברתה. אולם בדיעבד מצאתי, שהוא עצמו השתמש בניקוד חלקי, בפרט במקומות שאפשר לטעות בהם. כיום אינני רואה דרך אחרת להציב כיוון של חזרה למקור, מאשר ניקוד עזר חלקי, תוך הסתייעות במחשב, גם אם מדובר (בינתיים) במילים בודדות. ואם תשאלו – מפני מה דווקא 'מאד כל, קדש, פעלי יופיעו חסרות ובניקוד? ומפני מה 'כוח, שורש, תואר, חושך' (ודומיהן), ייכתבו בכתיב מלא, בוי"ו, ובלי ניקוד – כמו גם זיכרון, גיבור, ביטוי, ייאוש ודומיהן, אלא אם-כן הן חלק מפסוק? – באמת אין הבדל עקרוני, ועל כל בחירה אחרת אפשר היה לשאול לפחות באותה מידה.

שיטת הכתיב המלא התקני גם איננה נותנת פתרון שלם, מפני שהיא שומרת על כתיב חסר במקומות רבים (יתכנית, עצמה, אמנם, גזרה, מלאה, לבם, לעתים, ועוד), ולפיכך יש כיום **שלוש** שיטות כתיב, מפני שאנשי התקשורת (ברובם) כותבים גם מילים כאלה בכתיב מלא. גם ההחלטות (הנכונות כשלעצמן) לכתוב ו"ו עיצורית כו"ו כפולה **רק** באמצע המילה (ויכוח – הוויכוח; ודאות – בוודאות) ולכתוב מילים לועזיות **בלי** א' נחה, שמייצגת a (קלסי, סטטי, פורמלי), יוצרות כתיב לא תקני כלומר, שלוש שיטות כתיב (כתיב חסר-מנוקד; כתיב מלא תקני; כתיב מלא לא תקני). בכל אלה נעזרתי רבות בהערותיו של ד"ר י' עופר, ובמילון ספיר (1997). אגב, היועצת הלשונית של

מילון ספיר, הגב' שושנה בהט ז"ל, עבדה שנים רבות עם המחבר בהוראה מתוקנת של הלשון העברית.

יש עריכה ויש עריכה. יש עריכה שעיקרה צילום מצב והנצחה. ויש עריכה של בית-מדרש חי, **תוסס ויוצר**. אילו היה א"מ ז"ל זוכה לערוך בעצמו, בוודאי היה הספר עובר שינויים רבים ועצומים ביחס למאמרים שנתפרסמו בשעתם. כמובן, אי אפשר לדעת איך בדיוק היה אבא מתייחס למאמרים אחרים שעסקו באותן שאלות, וכיצד היה מתמודד עמם. אולם לא יכולתי להתעלם לגמרי, ושמתתי כשמצאתי את דעתי מכוונת עם דעתו של ד"ר י' עופר, שעלינו לערוך את הספר מתוך התייחסות לשאלות ולהערות שעולות כיום, ככל יכולתנו. כל זאת מתוך ידיעה ברורה, שאבא ז"ל בוודאי היה מתייחס לכל אלה, ויותר מאלה. לכן לא נמנעתי מלהוסיף הערות רבות משלי לנושאים הנידונים בתחומי הפרשנות וההלכה, ההיסטוריה והראליה, שקשורים להבנת המקרא (ובהם אני עוסק למעלה מ-30 שנה). כל הערה שהייתי אומר לא"מ ז"ל בוודאי, לא נמנעתי מלכותבה (במקומות שבהם הייתי מסופק, לא הוספתי). במקומות אחדים הבאתי גם אפשרויות פירוש שונות מפירושי א"מ ז"ל, כפי שהיה נוהג הוא עצמו תמיד, וכפי שהיה נוהג בבית המדרש היהודי מימים ימימה. רבינו יעקב בעל הטורים הביא תדיר את פירושי אביו הרא"ש (ו'אדנ"י אבי ז"ל כתב..."), יחד עם דברי החולקים עליו, ובמקרים לא מעטים כתב אחר-כך את דעתו גם כשהייתה שונה מדעת אביו. כל זאת מפני שלא בפרקי "הערצה" חסרת טעם אנו עוסקים אלא במאמץ עליון ללמוד תורה, כלומר לרדת לחקר מעמיקה של תורת ה' ונבואותיו. הכבוד הגדול ביותר, שאפשר לנו לחלוק לעיונו במקרא של א"מ ז"ל, הוא המשך הלימוד והעיון החי בכל מה שכתב. בע"ה עוד יבואו רבים אחרינו ויסיפו ענפים חדשים, רעיונות פוריים, ודעות חדשות גם ישנות, מתוך נאמנות והזדהות עם **המקרא כדבר ה'**, עם **חכמי הדורות ופעלם**, ועם **לשון המקרא** שהיא גם **"אבן השתיה"** של לשוננו העברית המתחדשת.

תודתי העמוקה למשפחתי כולה, ולכל אלה שעבדו אתי במסירות ובנאמנות על כל פיסת נייר, על כל תיקון ועל כל הגהה, בשלבים השונים של בניית הספר. הספר עבר שלושה שלבים שונים של עריכה והדפסה, ובכל פעם התרחשו תקלות כבדות בלתי צפויות מראש, ונאלצנו להתחיל מחדש. פעמים רבות הייתי על סף הייאוש, בפרט כאשר כמעט סיימנו לסדר את הספר, והדפוס חדל לפעול. תודה שלוחה למדפיסות הרבות לכל אורך הדרך, לעופר קאפח שסייע בידי בשעתו בכתיבת 'מאמרי הפתקים' מן העיזבון, ובעריכת הפסוקים של כ' רבת הפנים בסוף כל פרק. תודתי לד"ר י' עופר, ולכל אלה שסייעו לי בהערותיהם – רובם הוזכרו בהערות עצמן. לבסוף שלוחה הברכה לדני פינקל ולצוות לשון לימודים בירושלים, שקיבלו בסבלנות רבה ובמאור פנים את כל שלבי העריכה וההגהות, עד לסיום הטוב. בָּנִי, אריאל ואליכין, נכדי המחבר, התקינו את המפתח, ואריאל בָּנִי גם צייר את השער.

הספר הזה יוצא לאור בהוצאת תבונות, בשיתוף פעולה של שתי מכללות אקדמיות שעוסקות בהכשרת מורים – **מכללת "שאנן" בחיפה**, אשר צמחה מ'**סמינר בן-נון'** שאבא ז"ל הקים והיא נקראת על שמו, יחד עם **מכללת הרצוג באלון-שבות**, שהיה לי חלק חשוב בהקמתה. שיתוף פעולה

זה יש בו ברכה מיוחדת במובן החינוכי-התורני, ואני מודה על כך לד"ר שלמה חריר, מנהל מכללת "שאנן" על שם ד"ר י' בן-נון ז"ל, להנהלה ולצוות, וכמובן לד"ר שמואל ויגודה, לד"ר עזרא קהלני, למערכת תבונות ולצוות של מכללת הרצוג.

עוד נותרו מאמרים רבים של אבי מורי ז"ל, בפרקי לשון ועוד פרקים לא מעטים נותרו בעיזבונו בענייני הלשון העברית ובענייני תפילה (ראה רשימה בהמשך). יהי רצון שנוכה להוציאם לאור.

בחדרת קודש, מתוך הודייה עמוקה לה' א-להי ישראל אנו מוציאים בזה לאור את "ארץ המוריה – פרקי מקרא ולשון", מאת אבינו מורנו ד"ר יחיאל בן-נון ז"ל, כדי להקים שם עולם לאבינו בנחלתו האמיתית: לשון התורה והנביאים החוזרת לארצה וקמה לתחייה.

עשרים ושתים שנה לפטירתו

ד' מנחם אב' ה' תשס"ה

יואל בן-נון

אלון שבות, סביבי ירושלים

תבנה ותכוין